

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 26, Sayı: 44, Temmuz-Aralık 2020

**KUR’AN ÇEVİRİSİNE ETKİSİ BAKIMINDAN VÜCÛH VE NEZÂİR:
SEBÎL KELİMESİ ÖRNEĞİ**

THE WUJUH AND NAZAIR WITHIN THE CONTEXT OF THE QURAN
TRANSLATIONS: THE EXAMPLE OF SABEL

Doç. Dr. Avnullah Enes ATEŞ

enes.ates@bilecik.edu.tr

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4909-9203>

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
Bilecik/Türkiye

Atrif@ Ateş, Avnullah Enes. “Kur’an Çevirisine Etkisi Bakımından Vücûh ve Nezâir: Sebîl Kelimesi Örneği”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık, 2020), 1-18

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 19 Mart 2020/ 19 March 2020

Kabul Tarihi / Accepted : 5 Eylül 2020 / 5 September 2020

Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık 2020 / 15 December 2020

Sayı – Issue : 44

Sayfa / Pages : 1 - 18

DOI : <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.706509>

Öz

Dillerin yapısal bir özelliği olarak bazı kelimeler zikredildiği siyaka göre farklı anlamlara gelebilmektedir. Bu tür kelimelerin ve ifade ettiği farklı anlamların bilinmesi Kur'an'ın yorumlanmasında ve tercüme edilmesinde dikkate alınması gereken bir husustur. Tefsir literatüründe, içerisinde bu tür kelimelerin tespit edilip farklı anlamlarının zikredildiği eserler vücûh ve nezâir genel adıyla anılır. Bir kelimenin, zikredildiği farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılması vücûh, aynı anlamda kullanılması nezâir terimleriyle ifade edilir. Günümüze ulaşan ilk tefsir eserinin yazarı Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) aynı zamanda *el-Vücûh ve'n-Nezâir* isimli bu alanda yazılmış müstakil ilk çalışmayı da yapmış olması Kur'an'ın doğru anlaşılması hususunda konunun önemini gösterir. Tefsir ve Kur'an çevirileri alanında çalışma yapanların bu literatürü öncelikli olarak incelemesi beklenir. Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerinde farklı anlamları ifade eden bu tür kelimelerin tutarlılık adına hedef dile tek bir anlamı esas alınarak çevrilmesi âyetlerin gerçek anlamlarının ortaya çıkmasına engel olacaktır. Kur'an çevirilerinde bu alanın önemini göstermesi açısından bu çalışmada vücûh ve nezâirin Kur'an çevirilerine etkisi "*sebîl*" kelimesi örneğinde incelenecektir. Kelimenin Kur'an'da farklı anlamlarda kullanıldığı yerler tespit edilecek ve nasıl çevrilmesi gerektiği bu çerçevede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an Çevirileri, Vücûh ve Nezâir, Mukâtil b. Süleyman, Sebîl.

Abstract

As a structural feature of language, some words may have different meanings depending on the context in which they are uttered. Knowing these kinds of words and their different meanings is a significant issue to be considered while interpreting and translating the Quran. In the Exegesis literature, the works in which such words are identified and used with different meanings are called wujuh and nazair. When a word has different meanings in different contexts, it is called wujuh. On the other hand, if it has similar meanings in different places, it is called nazair. Muqatil b. Sulayman (d. 150/767), author of the first extant exegetical work, carried out the first single study in this field named *al-Wujuh and al-Nazair*. His work clearly shows the importance of wujuh and nazair in understanding the Quran correctly. Those who study the field of Exegesis and Quran translations are primarily expected to examine this literature. Translating such words, which express different meanings in different parts of the Quran, with a uniform meaning to have consistency in the target language will semantically damage the meaning of some verses. In order to illustrate the importance of the lexical studies in Quran translations, this study will examine the effect of "wujuh and nezair" on Quran translations through the example of the word "sabil". First, the places where the word is used with different meanings in the Quran will be spotted, Then, the way that it should be translated will be examined within the framework of wujuh and nezair studies.

Keywords: Exegesis, The Quran Translations, Wujuh and Nazair, Muqatil b. Sulayman, Sabil.

Giriş

Kur'an-ı Kerîm Arapça inzal edilen ilahi bir metindir. Bu nedenle Arapçanın yapısal özelliklerinin bilinmesi Kur'an'ın daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır. Arapçanın önemli yapısal özelliklerinden biri de tüm dillerde olduğu gibi bazı kelimelerin, zikredildiği siyaka göre farklı anlamlar ifade edebiliyor olmasıdır. Bu tür kelimeler, kullanıldıkları farklı yerlerde farklı anlamlar içeriyor olması bakımından vücûh, aynı anlamda kullanılıyor olması bakımından nezâir olarak isimlendirilmektedirler. Tefsir tarihi açısından erken dönem çalışmaları içerisinde bu tür yapıya sahip olan kelimeleri zikreden ve Kur'an'daki kullanımlarını yorumlayan eserler telif edilmiştir. Bu da gösteriyor ki Arapçanın bu özelliği Kur'an'ın anlaşılmasında büyük bir etkidir. Elimize ulaşan ilk tefsirin sahibi olan Mukâtil b. Süleyman'ın aynı zamanda bu alana dair yazmış olduğu *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı bir eserinin bulunması bunu teyit eder. Kur'an'ın tercüme edilmesi de anlaşılmasına hizmet eden bir eylem olduğundan Kur'an tercümelerinde bu noktanın dikkate alınması gerekir. Bu çalışmada vücûh ve nezâir ilminin Kur'an çevirilerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmada *sebîl* (السَّبِيل) kelimesinin vücûh ve nezâir açısından Kur'an'daki kullanımları incelenecek; öncelikle vücûh ve nezâir kavramlarının çerçevesi çizilecek sonra da *sebîl* kelimesinin sözlük anlamına yer verilecektir. Bunların akabinde *sebîl* kelimesinin Kur'an'daki farklı anlamlardaki kullanımları zikredilerek bunların nasıl tercüme edilmesi gerektiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Vücûh ve nezâir kavramlarının Kur'an yorumuna etkisi bağlamında makale türünde birçok çalışma yapılmıştır. Süleyman Kaya'nın *Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'an'da Te'vîl Kavramı* isimli çalışması ve yine aynı yazarın telif eser olarak *Tahsîlû Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir* kitabı;¹ Mustafa Karagöz'ün "İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları" isimli makalesi;² Necmettin Işık'ın "Kur'an-ı Kerim'de Matar Kelimesinin Anlam Alanı (Vücûh ve Nezâir Bağlamında)" isimli makalesi;³ Murat Kaya'nın "Kur'an'da Vezn, Mîzân ve Mevzûn Kelimleri –Vücûh ve Nezâir Bağlamında Bir İnceleme-" isimli makalesi⁴ ve Ahmet Karadağ'ın "E-h-z Fiili ile Türevlerinin Kur'an-ı Kerim'deki Anlamları ve Meâllere Yansımaları" isimli makalesi⁵ örnek olarak zikredilebilir. İlk dönem yazılan vücûh ve nezâir türü kitaplar da Kur'an'daki farklı ve benzer kullanıma sahip kelimeleri beyan etmektedir. Bu kitaplardan hareketle bu tür kullanımların Kur'an çevirilerine nasıl

¹ Süleyman Kaya, "Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'an'da Te'vîl Kavramı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/4 (Aralık 2015), 922-945; a.mlf, *Tahsîlû Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016).

² Mustafa Karagöz, "İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları" *Bilimname* 2018 / 36 (Ekim 2018): 261-291. <https://doi.org/10.28949/bilimname.452138>

³ Şemsettin Işık, "Kur'an-ı Kerim'de Matar Kelimesinin Anlam Alanı (Vücûh ve Nezâir Bağlamında)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 / 49 (Haziran 2020): 209-230.

⁴ Murat Kaya, "Kur'an'da Vezn, Mîzân ve Mevzûn Kelimleri -Vücûh ve Nezâir Bağlamında Bir İnceleme-", *Usul İslam Araştırmaları* 31 / 31 (Nisan 2019): 9-36.

⁵ Ahmet Karadağ, "E-h-z Fiili ile Türevlerinin Kur'an-ı Kerim'deki Anlamları ve Meâllere Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (Haziran 2020): 84-99. <https://doi.org/10.30627/cuilah.727780>.

etki edeceğine dair bir çıkarımda bulunmanın ve bu çerçevede çalışmalar yapmanın büyük fayda sağlayacağı kanaatindeyiz. Vücûh ve nezâirin Kur'an çevirilerine etkisine dair bu çalışmayı bu nedenle yaptık. Kur'an'daki kullanım alanlarının çokluğu sebebiyle de "sebîl" kelimesini örnek olarak seçtik.

1. Kavramsal Çerçeve

Vücûh (الوجه), vecih kelimesinin çoğuludur. Arapçada bu isim yüz, yön, taraf anlamlarında kullanılır.⁶ Ayrıca sözden kastedilen anlam için *vechü'l-kelâm* denilir.⁷ Nezâir (النظائر) de benzer, denk manasına gelen nazîr kelimesinin çoğuludur.⁸ Terim olarak bu isimler Kur'an'da yer alan kelimelerin benzer ve farklı anlamdaki kullanımlarını ifade eder. Vücûh,⁹ bir kelimenin farklı anlamlardaki kullanımlarına, nezâir de aynı anlamdaki kullanımlarına işaret eder.¹⁰ Örnek olarak *ümme* (الْأُمَّة) kelimesi ele alınabilir. Bu kelimenin "topluluk",¹¹ "zaman",¹² "din"¹³ şeklindeki farklı âyetlerde farklı anlamlardaki kullanımı vücûh olarak adlandırılmakta, farklı âyetlerde aynı anlamdaki kullanımı ise nezâir olarak nitelenmektedir.¹⁴ Yani; *ümme* kelimesinin topluluk anlamında kullanıldığı yerler birbirlerinin nezâiri olarak isimlendirilmektedir.

Kur'an'daki kullanımları açısından kelimelerin farklı ve benzer (vücûh ve nezâir) anlamlarının tespiti âyetlerin doğru yorumlanması açısından büyük önemi haizdir. Nitekim elimize ulaşan ilk tefsirin sahibi Mukâtil b. Süleyman bu meselenin tefsirdeki önemine binaen müstakil bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma, türünün ilki olma özelliğini taşıması bakımından son derece kıymetlidir. Daha sonraları yapılan alanla ilgili çalışmalar bu eseri referans almıştır. Kur'an ilimlerine dair yazılan

⁶ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrî (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.), 4/66.

⁷ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheratü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 1/498.

⁸ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya, *Mekâyisü'l-luğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 5/444.

⁹ Vücûh kavramıyla ilgili genelde şu iki görüş ileri sürülmektedir: 1) Vücûh, farklı manalarda kullanılan müşterek lafızdır. 2) Vücûh kelimenin manasına bakılarak kullanılan bir terimken, lafza bakan yönüne nezâir denilmektedir. Bu iki tanımda netice itibarıyla aynı sonuca ulaşılmaktadır. Aynı kelime farklı anlamlarda kullanıldığında vücûh, aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığında nezâir olmaktadır. Bk. Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974), 2/144.

¹⁰ Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1/102.

¹¹ Ümmet kelimesinin topluluk anlamında kullanıldığı âyetlere örnek olarak bk. el-Bakara 2/128, 134, 141.

¹² Ümmet kelimesinin zaman anlamında kullanıldığı âyetlere örnek olarak bk. Hûd 11/8; Yûsuf 12/45.

¹³ Ümmet kelimesinin din anlamında kullanıldığı âyetlere örnek olarak bk. el-Bakara 2/213; el-Mâide 5/48; el-En'âm 6/108.

¹⁴ Ebû Zekerîya Yahyâ b. Sellâm et-Teymî, *et-Tesârifü li tefsîri'l-Kur'ân mimme'stebehet esmâuhû ve tasarrafet me'ânih*, thk. Hind Şelebî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnusiyye, 1399/1979), 150-153.

eserlerde de vücûh ve nezâir ile ilgili bilgiler verilirken Mukâtil'in eserine atıfta bulunulmuştur.¹⁵

Vücûh ve nezâir kavramlarıyla ilgili yapılacak tanımların bu eserin süzgecinden geçirilmesi gerekir. Bu kavramların çerçevesi çizilirken Mukâtil'in eserinden bigâne kalınması yanlış tanımların ortaya çıkmasına neden olabilecektir. Nitekim günümüzde yaygın bir kanaat haline gelmiş olan vücûh ve nezâir ile ilgili tanımlara bakıldığında bu yargının haklılığı görülür. Çünkü günümüzde bazı Kur'an ilimlerine dair yazılan eserlerde vücûh için eşanlamli kelimeler, nezâir için de eşesli kelimeler olduğu ifadeleri kullanılmıştır. Buna göre cehennemi ifade eden Kur'an'daki *sakar* (سقر), *hutame* (حطمة), *sa'ir* (سعر) gibi kelimeler vücûh, *ümme* kelimesinin farklı anlamlardaki kullanımı ise nezâir olmaktadır.¹⁶ Bu tanımlamada vücûh ve nezâir birbirinden bağımsız, ayrı iki kavram olarak sunulmaktadır. Hâlbuki alana dair yapılan ilk eserlerden günümüze gelinceye kadar telif edilen tüm eserlerde vücûh ve nezâir, aynı kelimenin Kur'an'da benzer ve farklı anlamlarda kullanımını konu edinen bir terim olarak anlatılmaktadır. Örneğin; vücûh ve nezâir alanında yazılan ilk eserin sahibi Mukâtil, kitabına *hüdâ* kelimesiyle başlamakta ve bu kelimenin Kur'an'da on yedi veçhinin olduğunu örnekleriyle zikretmektedir. Bunu yaparken de her bir veçhini ayrı başlıklar açarak açıklamaktadır.¹⁷ Bu açıkça gösteriyor ki; Mukâtil, vecih kelimesini aynı kelimenin farklı anlamlarını ifade etmek için kullanmaktadır. Ayrıca bu vecihlerdeki aynı anlamda kullanılan *hüdâ* kelimesini farklı âyetlerden örnekendirirken kimi zaman *ve misluhû* kimi zaman da *ve nazîruhâ* ifadesine yer verir.¹⁸ Eserde nazîr kelimesi, vecihlerin altında aynı veçhi, yani; aynı anlamı ifade eden kelimeleri örnekendirirken kullanılır. Dolayısıyla nazîr, Mukâtil tarafından, benzer anlamda kullanım olarak görülmektedir. Yine vücûh ve nezâir ile ilgili ilk dönem eserlerinden biri olan *et-Tesârif* adlı kitabın sahibi Yahyâ b. Sellâm da (öl. 200/815) vücûh kavramını aynı kelimenin farklı âyetlerdeki farklı anlamlarını ifade etmek için kullanmıştır. O da kitabına selefi Mukâtil gibi *hüdâ* kelimesinin vecihleriyle

¹⁵ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/134-136.

¹⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1983), 184-185.

¹⁷ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dubai: Merkezü Cum'atî'l-Mâcîd li's-Sekâfeti ve't-Türâs, 1426/2006), 20.

¹⁸ Mukâtil, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 24-25. *Misluhû* ifadesinde zamir eril getirilmişken *nazîruhâ* ifadesinde dişil getirilmesi; bu ifadelerin geçtiği yerlerde bir önceki örneğin geçtiği surelerin isimleriyle alakalıdır. Arapçada eril bir isim olarak kullanılan Ra'd isimli sureden verilen bir örneğin akabinde bu nedenle *misluhû* şeklinde eril zamirle izafeli bir tabir kullanılmış, dişil bir isim olarak kabul edilen Bakara isimli sureden verilen bir örneğin akabinde de *nazîruhâ* şeklinde dişil bir zamirle izafetli bir tabir kullanılmıştır. Bu durumun sure isimleri üzerinden değil de kelimelerin taşıdıkları anlamların cinsiyetleriyle ilgili olabileceği düşünülebilir ancak bu düşünce gerçeği yansıtmaz. Zira *el-marad* (المرض) kelimesinin ele alındığı yerde bu kelime eril olmasına ve anlam bakımından da müzekker kabul edilmesine rağmen Bakara suresindeki kullanımın benzerinin bir başka surede de bulunduğu ifade edilirken *ve nazîruhâ* şeklinde dişil bir form kullanılmıştır. *Nazîr* ve *misl* kelimelerinin birbirinin yerine kullanıldığını da buradan görmüş oluyoruz. Her iki kelime de "benzeri" anlamındadır.

başlamış ve on yedi vecih zikretmiştir.¹⁹ Nazîr kelimesini de herhangi bir kelimenin vecihlerini zikrederken aynı veçhin altındaki benzer anlamda olan âyetleri ifade için kullanmıştır. Mesela *fesâd* kelimesinin helak anlamında kullanıldığı vecih altında Enbiyâ suresindeki kullanımın benzerinin Mü'minûn suresinde de olduğunu ifade ederken ve *nazîruhâ* demektedir. Bu da gösteriyor ki Yahyâ b. Sellâm vücûh ve nezâir kavramlarını Mukâtil ile aynı anlamda kullanmaktadır.²⁰

Vücûh ve nezâire dair yazılan bu ilk eserlerden sonra alana dair birçok çalışma yapılmıştır. Bu eserlerde zikredilen farklı vecihlere sahip kelimelerin sayıları farklılık arz etmektedir. Yine bu kitaplarda aynı kelimeye yüklenen vecihlerin sayısı ve anlamları da birbirinden farklı olabilmektedir.²¹ Her müellifin kendisine ait tefsir yorumunun bulunması neticesinde oluşan bu farklılıklar tabiidir. Bu nedenle Kur'an'da var olan vücûh/çokanlamlı kelimelerin sayısının içtihadı dayalı olduğu ve bu kelimelere yüklenen farklı anlamların sübjektifliği göz ardı edilmemelidir.²²

Vücûh ve nezâir ile ilgili bu kısa açıklamadan sonra konumuz olan sebîl kelimesinin bu bağlamdaki kullanımına geçebiliriz.

2. Sebîl Kelimesinin Anlamı

Sebîl yol anlamına gelir. Çoğulu *sübûldür*.²³ *Sbl* (س ب ل) kök harflerinin bir şeyin yukarıdan aşağıya bırakılması anlamı ile bir şeyin uzaması anlamına delalet ettiği; uzunlamasına uzayıp gittiği için yol anlamının bu kök harflerinden türetilen *sebîl* ismiyle ifade edildiği söylenmiştir.²⁴ Yol anlamına gelen *sırât* (الصِّرَاطُ) ve *tarîk* (الطَّرِيقُ) isimlerinden farkının ise bu ismin hem zorlu hem de rahat şartlara sahip yollar için mutlak olarak kullanılabilmesinde olduğu ifade edilmiştir. Bunun mukabilinde *sırât* isminin kolay şartlara sahip yollar için; *tarîk* isminin de zorlu yollara kullanıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca *sebîl* isminin mutlak zikredildiğinde genellikle hayırlı işlerde kullanıldığı; *tarîk* isminin ise hayırlı işlerde kullanılması için bir sıfat veya izafetle gelmesi gerektiği nakledilmiştir.²⁵

Sebil isminin sözlükte hakiki anlamıyla kullanımları yanında mecazi kullanımları da mevcuttur. Allah'a kulluk adına yapılan her türlü eylem için mecazi olarak *fî sebîlillâh* "Allah yolunda" denmektedir. "Sebîl" kelimesinin mecazi kullanımında sadece Allah için yapılan tavır ve eylemler ifade edilmez. Bunlarla

¹⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tesârif*, 96-103.

²⁰ Yahyâ b. Sellâm, *Tesârif*, 115.

²¹ Vücûh ve nezâir kitaplarında ele alınan kelime ve bu kelimelere yüklenen vecihlerin sayısı ve anlamlarındaki farklılıklar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mehmet Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/141-143. Ayrıca bu konudaki kullanım sayılarını karşılaştırmalı olarak gösteren tablo için bk. Kaya, *Tahsîlî Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, 70-83.

²² Vücûh ve nezâir ilmine dair yazılmış olan eserler için bkz. Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", 43/141-143.

²³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Heravî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed 'Ivad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1421/2001), 12/302.

²⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, 3/129.

²⁵ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *Mu'cemu'l-furûku'l-luğaviyye*, thk. Beytullâh Beyât (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992), 313.

birlikte insanların tavır ve davranışları iyi ve kötü olarak kategorize edilirken “yol” ifadesi kullanılabilir. Ayrıca yolda çok bulunması sebebiyle yolcuya da *ibnû’s-sebîl* “yolun çocuğu” sözünün söylenmesi mecazi bir kullanımdır.²⁶ Bu kullanımlar Kur’an’daki kullanımlarla benzerlik arz etmektedir. Burada işaret edilmesi gereken bir nokta Kur’an’da sebil isminin kullanımlarının sözlüktekiyle paralellik arz ettiğiidir. Kur’an’da hakiki anlamından daha çok mecazi anlamı yoğunluk göstermektedir.

Burada şu noktayı da ifade etmek gerekir. Bir kelime, mecazi kullanımları da dahil olmak üzere, bütün farklı kullanımlarıyla beraber düşünülmemekte ve bu farklı kullanımların hepsi ayrı birer vecih oluşturmaktadır. Yoksa sadece hakiki anlamlarının siyaka göre kazandıkları farklı anlamlar vecihleri oluşturmaz. Alanda yazılan ilk eserlerde bu söylediklerimizin doğruluğu gözükecektir. Söz gelimi hakiki anlamı “elbise” olan *libâs* kelimesinin vecihleri sayılırken “sükunet” ve “salih amel” gibi mecazi anlamları da ayrı birer vecih olarak zikredilmiştir.²⁷ Dolayısıyla kelimelerin mecazi kullanımlarını vücûh ve nezâir tespitinde göz ardı etmemek gerekir.

Bir sonraki başlıkta sebil isminin Kur’an’daki farklı anlamlarda kullanılışları ele alınacak, vücûh ve nezâir dikkate alınmadığında Türkçeye çeviride karşılaşılabilecek problemlere değinilecektir.

3. Kur’an’da *Sebîl* Kelimesinin Kullanımları

Sebîl kelimesi Kur’ân’da 176 kez kullanılmıştır. Bu kullanımların tümünde isim olarak gelmiştir. Bazen nekra bazen marife bazen de izafet halinde zikredilmiştir.²⁸ Mukâtil b. Süleyman’a göre *sebîl* kelimesi Kur’an’da 14 farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla; Allah’a taat,²⁹ ulaşma,³⁰ çıkış,³¹ bahane,³² davranış,³³ din,³⁴ hidayet,³⁵ hüccet,³⁶ yol,³⁷ hidayet yolu,³⁸ düşmanlık,³⁹ taat ile tutulan yol,⁴⁰ günah⁴¹ ve millet⁴² olarak zikredilmektedir.⁴³

²⁶ Ebu’s-Se’âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbî’l-hadîsi ve’l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1399/1979), 2/338-339.

²⁷ Mukâtil, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, 32.

²⁸ Muhammed Fuâd Abdülbaki, *el-Mu’cemu’l-müfehres li elfâzî’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, (Mısır: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1364/1945), 341-344.

²⁹ el-Bakara 2/261; el-Hadîd 57/10; en-Nisâ 4/76.

³⁰ Âl-i İmrân 3/97.

³¹ el-İsrâ 17/48; el-Furkân 25/9; en-Nisâ 4/15.

³² en-Nisâ 4/34.

³³ en-Nisâ 4/22; el-İsrâ 17/32.

³⁴ en-Nisâ 4/115, 150; en-Nahl 16/125.

³⁵ en-Nisâ 4/88; eş-Şûrâ 42/46.

³⁶ en-Nisâ 4/90, 141.

³⁷ en-Nisâ 4/98; el-Kasas 28/22.

³⁸ el-Mâide 5/60, 77.

³⁹ eş-Şûrâ 42/41, 42.

⁴⁰ el-Furkân 25/57; el-Müzzemmil 73/19; el-İnsân 76/29.

⁴¹ Âl-i İmrân 3/75; et-Tevbe 9/91.

⁴² Yûsuf 12/108.

⁴³ Mukâtil, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, 191-194.

Mukâtil'in zikrettiği bu vecihlerden bazıları çeviri bakımından diğerlerine tedahül etmektedir. On dördüncü vecih olarak zikredilen "millet" veçhi din anlamında olduğundan altıncı vecih olarak zikredilen "din" veçhiyle aynıdır. Bunlar ise hem kastedilen anlam hem de Türkçeye çeviri bakımından dokuzuncu vecih olan "yol" ile aynıdır. "Allah'a taat" olarak verilen birinci vecih de "yol" ile paralellik arz etmektedir. Yine onuncu vecih olan "hidayet yolu" ve on ikinci vecih olan "taat ile tutulan yol" da birbirinin aynıdır. Bu iki vecih de "yol" anlamında müşterektirler. Dolayısıyla Mukâtil'in zikrettiği on dört vecih çeviri bakımından aslında dokuz vecih olarak değerlendirilmelidir.

Yahyâ b. Sellâm ise Mukâtil'in zikrettikleri arasından sadece "düşmanlık" vechini zikretmemiştir. Bunun dışında istişhâd ettiği âyetlere varıncaya kadar bire bir aynı şeyleri kitabına almıştır.⁴⁴ Yahyâ b. Sellâm'ın saydığı on üç vecih için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Ebû Hilâl el-Askerî (öl. 400/1009 sonrası) ile Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) de Yahyâ b. Sellâm ile aynı anlamları zikretmiş; Mukâtil'in zikrettiği "düşmanlık" anlamına kitaplarında yer vermemişlerdir.⁴⁵

Sebîl isminin Kur'an'daki vecihlerine dair yukarıda zikredilenler, özgün ve alanında ilk oluşu bakımından Mukâtil'in tespit ettiği vecihlerden hareket edilerek tetkik edilecek ve bu vecihlerin Türkçeye nasıl çevrilmesi gerektiği değerlendirilecektir.

3.1. "Allah'a Taat" Anlamı

Kur'an'daki *fî sebîlillâh* (فِي سَبِيلِ اللَّهِ) ifadesinin geçtiği yerlerde bu ifadenin "Allah'a taat" anlamında kullanıldığı Mukâtil'in örneklerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadenin geçtiği yerlerde ise öldürülmek,⁴⁶ savaşmak,⁴⁷ cihat etmek,⁴⁸ infak etmek,⁴⁹ adanmak,⁵⁰ musibete uğramak,⁵¹ hicret etmek,⁵² yola çıkmak,⁵³ seferber olmak⁵⁴ konularına değinilmektedir. Bu konuların "Allah'a taat" anlamıyla birlikte yorumlanmasındansa "Allah yolunda, Allah uğrunda" gibi ifadelerle yorumlanması daha doğru gözükmemektedir. Bu durumda *sebîl* kelimesine sözlük anlamı olan "yol" anlamı verilmiş olacak ve dolayısıyla bu veçhin ayrı bir vecih olarak zikredilmesine

⁴⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tesârif*, 221-224.

⁴⁵ Askerî, *Mu'cemu'l-furûku'l-luğaviyye*, 261-264; Ebu't-Tâhir Mevdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1393/1973), 3/185-187.

⁴⁶ el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/157, 169; Muhammed 47/4.

⁴⁷ el-Bakara 2/190, 244, 246; Âl-i İmrân 3/13, 167; en-Nisâ 4/74, 75, 76, 84; et-Tevbe 9/111; el-Müzzemmil 73/20.

⁴⁸ el-Bakara 2/218; en-Nisâ 4/95; el-Mâide 5/54; el-Enfâl 8/72, 74; et-Tevbe 9/19, 20, 41, 81; el-Hucurât 49/15; es-Saff 61/11.

⁴⁹ el-Bakara 2/195, 261, 262; el-Enfâl 8/60; et-Tevbe 9/34; Muhammed 47/38; el-Hadîd 57/10.

⁵⁰ el-Bakara 2/273.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/146; et-Tevbe 9/120.

⁵² en-Nisâ 4/89, 100; el-Hac 22/58; en-Nûr 24/22.

⁵³ en-Nisâ 4/94.

⁵⁴ et-Tevbe 9/38.

gerek kalmayacaktır. Aşağıdaki örnek âyet üzerinde çevirisi bakımından şu yorumlar yapılabilir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ
مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ
فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

“Ey iman edenler! Allah uğrunda yola çıktığınızda iyice araştırın da size barış eli uzatanlara dünya hayatının geçici menfaatini umarak ‘Sen mümin değilsin’ demeyin! Allah katında nice ganimetler mevcuttur. Nitekim siz de öncesinde böyleydiniz de Allah size lütufta bulundu. Bu nedenle iyi araştırın. Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızdan mutlaka haberdardır.”⁵⁵

Âyetteki “*fî sebîlillâh*” ifadesi “Allah yolunda” anlamına gelmektedir. Bu ifade mecazi bir anlama sahiptir. “Allah yolunda” sözü, İslâm’ı müdafaa etmek, Müslüman vatanları düşman işgalinden korumak, ezanları susturmamak için yapılan mücadeleyi ifade eder.⁵⁶ Bu nedenle ilgili ifadenin “Allah yolunda” şeklinde çevirisinin doğru olduğu söylenebilir. Bunun yanında, “Allah uğrunda”, “Allah için”, “Allah’ın dini uğrunda” gibi anlamlarla da çeviri yapılabileceği düşünülebilir.

Kur’an-ı Kerîm’deki “*fî sebîlillâh*” ifadesinin geçtiği tüm âyetlerin çevirisinde benzer ifadelerle çeviri yapılabilir. Ayrıca Mukâtil’in ayrı vecihler olarak zikrettiği “hidayet yolu”, “millet”, “din” ve “taat ile tutulan yol” vecihleri yorumlanma konusunda aynı eksendedir. Bundan dolayı bu vecihler tercüme etme etmesi bakımından ayrıca ele alınmayacaktır. “Allah’a taat” veçhinin incelenmesinde kifayet vardır. Anlam bakımından bunların benzer olduklarını göstermesi açısından “din” veçhiyle ilgili şu örnek zikredilebilir:

ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ

“Rabbini yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et.”⁵⁷

Allah Teala bu âyet-i kerimede Hz. Peygamber’den (s.a.v.) hikmetle ve güzel öğütlerle kendi yoluna, İslam dinine çağrıda bulunmasını talep etmektedir. Âyette geçen “*sebîli rabbike*” ifadesiyle İslam dini kastedilmektedir. Bunun Türkçeye çevirisinde “Rabbini dinine” denilmektense “Rabbini yoluna” denilmesi de aynı anlamı ifade ettiğinden bunun farklı bir çeviri veçhi olarak zikredilmesine gerek olmadığı kanaatindeyiz.

3.2. “Çıkış” Anlamı

Mukâtil’in “*sebîl*” ismini “çıkış” anlamında kullandığı yerlerden biri de şu ayettir:

أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا

“...veya Allah onlar için bir çıkış yolu sununcaya kadar...”⁵⁸

⁵⁵ en-Nisâ 4/94.

⁵⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 9/70.

⁵⁷ en-Nahl 16/125.

⁵⁸ en-Nisâ 4/15.

Âyette geçen “*sebîl*” kelimesi *ce'ale* fiilinin mefulü konumundadır. Fiil ve mefulün uygun bir tabirle çevrilmesi gerekir. *Sebîl* ismine “çıkış” anlamının verilmesi istendiğinde fiiliyle birlikte buna uygun bir tabir bulmak güçtür. Bu nedenle “çıkış” anlamını çağrıştıran “kapı” anlamının kullanılması ve “bir kapı açmak” ifadesiyle âyetin çevrilmesi mümkündür. Bu noktada Mukâtil’in *sebîl* kelimesine “çıkış” anlamı vermesi ve ayrı bir vecih ortaya koyması makul olsa da bunun Türkçeye bu şekilde çevrilmesi zor gözükmemektedir.

Bu âyet, zina eylemini gerçekleştiren kadınlara uygulanacak cezadan bahsetmektedir. Müfessirlerin geneline göre âyetteki *fâhişe* ifadesiyle zina kastedilmektedir.⁵⁹ Ancak Ebû Hayyân (öl. 745/1344) bu âyetin ve âyetle geçen bu ifadenin sevicilikle ilgili, bir sonraki âyetin ise livâta ile ilgili bir hükmü tesis ettiğini söylemektedir. Tabiinden Mücahid’in (öl. 103/721) bu görüşü tercih ettiğini, Ebû Müslim b. Bahr el-İsfahânî’nin (öl. 322/934) de kendisinden önce benzer şekilde âyeti tefsir ettiğini ifade etmektedir. Ebû Hayyân, müfessirlerin geneli ile Ebû Müslim arasındaki tartışmayı ve her iki tarafın delillerini naklettikten sonra kendisinin de Ebû Müslim gibi düşündüğünü ve gerekçelerini serdetmektedir.⁶⁰ Mâtürîdî (öl. 333/944) de bu görüşün Ebû Hanîfe’ye (öl. 150/767) ait olduğunu dile getirmektedir.⁶¹ Bu tartışmaya göre ilk görüşün sahipleri, bu âyetle zina yapan kadınlara ölünceye veya Allah yeni bir hüküm verinceye kadar ev hapsi uygulanacağını söylemektedirler. Ayrıca bu âyetlerden sonra nazil olduğu söylenen kırbaç âyeti ve recm uygulamalarının bu âyetin hükmünü kaldırdığını da iddia etmektedirler. İkinci görüşün sahiplerine göre ise bu âyet sevicilik yapan kadınlara ölünceye veya Allah bir çıkış yolu ihsan edinceye kadar ev hapsi hükmünü getirmiştir. Allah’ın bir çıkış yolu ihsan etmesini ise bu kadınların evlenmeleri olarak yorumlamışlardır.⁶²

Konumuzla ilgisiz gibi gözükse de aslında çeviri noktasında bu tartışma çok önemlidir. Hangi görüşün benimsendiği âyetin çevirisine doğrudan etki edecektir. Biz burada Ebû Hayyân’ın görüşünün daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

Bu âyetle geçen *sebîl* ifadesi genellikle “yol göstermek” veya “yol açmak” deyiimi ile çevrilmiştir.⁶³ “Yol açmak” deyiimi mecazi olarak Türkçede “bir olayın sebebi olmak” veya “davranışlarıyla başkalarına örnek olmak” anlamına

⁵⁹ Örneğin bk. Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte (Beyrut: y.y., 1423/2002) 1/362; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/80.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Esîruddîn Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-muhîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420/2000), 3/555-556.

⁶¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1426/2005), 3/67.

⁶² Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 3/555-556.

⁶³ en-Nisâ 4/15’inci âyetle ilgili *sebîl* kelimesinin “yol açmak” anlamındaki çevirisi için örneğin bk. Muhammed Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerîm Yüce Meâli*, (İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2010); Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*, (İstanbul: Risale Yayınları, 2008); Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014). Aynı ifadenin “yol göstermek” anlamıyla çevirisi için örneğin bk. Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2009); Ümit Şimşek vd., *Açıklamalı Kur’ân-ı Kerim Meâli*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014).

gelmektedir.⁶⁴ Bu durumda âyetin bu şekilde çevirisinin doğru olduğu söylenemez. “Yol göstermek” deyimini ise Türkçede “kılavuzluk etmek, yolu bilmeyene anlatmak, tarif etmek” anlamında ve mecazen de “ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek” manasında kullanılmaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla âyetteki ilgili ifadenin “yol göstermek” şeklinde çevrilmesi uygundur. Her iki çeviri için de âyetin, zina eden kadınlarla ilgili bir hüküm içerdiği söylenmek durumundadır. Çünkü bu çevirilere göre hüküm henüz kesinleşmemiş, Allah’ın “yol açması” veya “yol göstermesi” beklenmektedir.

Mustafa Öztürk âyetteki ilgili ifadeyi “hüküm bildirmek” şeklinde çevirmiştir. Bu çeviriye göre de âyetin zina eden kadınlar hakkında geçici bir hüküm bildiriyor olması lazımdır. Ancak Öztürk, mealinde dipnotla âyetin sevicilik ile ilgili olduğu görüşünü benimsediğini söylemektedir.⁶⁶ Bu görüşü benimseyen birinin âyeti bu şekilde çevirmesi kendisiyle ters düşmesi demektir. Çünkü bu çeviride yeni bir hükmün tesisi beklenmektedir. Âyet sevicilikle ilgili ise son hükmün verilmiş olması gerekirdi. Buna göre âyetin sevicilikle ilgili olduğu düşünülürken “veya Allah onlar için bir kapı açınca kadar” şeklinde çevrilmesi lazım gelirdi. Burada “bir kapı” ifadesiyle onların evlenmelerinin, bir kısmetin karşılıklarına çıkmasının kastedildiği söylenmektedir.⁶⁷ Bu kastın çeviriye parantez içiyle veya dipnotla verilmesi mümkündür. Ancak hem âyetin sevicilikle ilgili olduğunun söylenmesi hem de “hüküm bildirmesi” şeklinde çevrilmesi birbiriyle örtüşmemektedir.

İlk görüşe göre âyetteki *sebîl* kelimesinin geçtiği ifadenin “yol göstermek” şeklinde çevirisi yanında alternatif olarak Öztürk’ün ifadesiyle, yani “hüküm bildirmek” şeklinde çevirisi de mümkündür. Bu durumda âyet şöyle çevrilmiş olacaktır: “veya Allah onlar için farklı bir hüküm bildirinceye kadar.”

Bizim âyetin çevirisi için önerimiz “veya Allah onlar için bir çıkış yolu gösterinceye kadar” şeklindedir.

3.3. “Ulaşma” Anlamı

Mukâtil *sebîl* isminin “ulaşma” anlamına örnek olarak Âl-i İmrân suresinin 97’nci âyetini örnek vermiştir. Âyet-i kerime şöyledir:

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا

“O eve (Kabe’ye) hac için gitmek, oraya yol olarak gücü yeten insanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır.”⁶⁸

Âyetteki *sebîl* kelimesi meful (nesne) konumundadır. Güç yetirmenin nesnesi olarak bu kelimenin “yol” şeklinde çevrilmesi âyetin anlaşılmasını güçleştirebilir. Çünkü bu durumda “oraya giden herhangi bir yola gücü yeten” anlamı ortaya çıkar. “Yola güç yetmek” anlaşılması güç bir tabirdir. Bunun yerine

⁶⁴ Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, “Yol Açmak” (Erişim 19 Mart 2020).

⁶⁵ Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, “Yol Göstermek”.

⁶⁶ Öztürk’ün mealindeki dipnot için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Mealî Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 114.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, 1420/2000), 9/529.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/97.

oraya herhangi bir şekilde ulaşmaya güç yetirmek ifadesinin kullanılması çok daha anlamlıdır. Bu nedenle Mukâtil'in bu âyette *sebîl* ismine "ulaşma" anlamı takdir etmesi yerindedir. Bu çerçevede âyet "O eve (Kabe'ye) hac için gitmek, oraya ulaşmaya gücü yeten insanların üzerinde Allah'ın bir hakkıdır" şeklinde çevrilebilir.

3.4. "Bahane" Anlamı

Mukâtil'in *sebîl* kelimesini "bahane" anlamında yorumladığı âyet Nisâ suresinin 34'üncü âyetidir. Bu âyetle karı-koca arasında vukuu bulabilecek sıkıntılardan bahsetmekte ve bunlara çözüm önerileri sunulmaktadır. Kadınların kocalarına itaat etmeleri durumunda artık onların üzerine gidilmemesi, başka bahanelerin aranmaması gerektiği şu ifadelerle söylenmektedir:

فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا

"Size itaat ederlerse onların üzerinde bir yol aramayın."⁶⁹

Âyet-i kerimde geçen *sebîl* kelimesi "bahane", "gerekçe" gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷⁰

Âyetteki *sebîl* ifadesinin "Yol aramak" şeklinde genellikle çevrildiği görülmektedir.⁷¹ Ancak bu deyim Türkçede "çare bulmaya çalışmak" anlamına gelmektedir.⁷² Âyetin bağlamında bu deyim doğru bir anlam ortaya çıkarmamaktadır. Kadınların aleyhinde çare aramak veya derman aramak gibi bir anlamın âyetin siyakiyla ilgisi bulunmamaktadır. Bu nedenle âyetteki *sebîl* ifadesinin "yol" anlamıyla çevrilmesi doğru bir anlamı ortaya çıkarmamaktadır.

Âyetin mezkûr ifadesinin "sudan sebepler üretmeyin" şeklinde çevrilebileceğini düşünüyoruz. Zira bu ifade, kocaların eşlerinin üzerine gitmek için bahane aramalarını çağrıştıran yaygın bir kullanımdır.

3.5. "Davranış" Anlamı

Sebîl kelimesinin "davranış" anlamında kullanıldığı âyetlerden biri İsrâ suresinin 32'nci âyeti olan şu âyettir:

وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا

"Zinaya yaklaşmayın. Şüphesiz ki o hayasızlıktır ve kötü bir yoldur."⁷³

Âyet-i kerimde zinaya yaklaşılmaması, ona sevk edecek tüm sebeplerden kaçınılması gerektiği söylenilmekte ve zina eyleminin çirkin bir iş ve kötü bir davranış olduğu ifade edilmektedir. *Sebîl* kelimesiyle mecazen zina eylemini, davranışını yapmak anlamı anlatılmaktadır.⁷⁴

⁶⁹ en-Nisâ 4/34.

⁷⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/316-317.

⁷¹ Örneğin bk. *Kur'an Yolu* (Erişim 04 Eylül 2020) <https://kuran.diyaret.gov.tr>, en-Nisâ 4/34; *Hasan Basri Çantay Meali*; *Ömer Nasuhi Bilmen Meali* (Erişim 04 Eylül 2020) <https://www.kuranmeali.com/index.php>.

⁷² *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, "Yol Aramak".

⁷³ El-İsrâ 17/32.

⁷⁴ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984), 15/90.

Sebîl kelimesini bu âyetle “yol” olarak çevirmek her ne kadar âyetteki maksadı ortaya çıkarsa da iyi bir çeviri olduğu söylenemez. Çünkü zina; bir eylem, bir davranış, bir fiildir. *Sebîl* kelimesi mecazi anlamda kullanılmıştır. Mecazi ifadeler hedef dile aktarılırken eşdeğer bir kullanımla aktarılmalıdır. “Yol” yerine, âyetle kastedilen “davranış, iş, eylem, fiil” gibi isimlerin tercih edilmesinin daha isabetli olacağını düşünüyoruz. Dolayısıyla âyetin ilgili kısmı için şu alternatif çevirileri öneriyoruz:

“ve davranış olarak ne kötüdür!”

“ve ne kötü bir davranıştır!”

3. 6. “Yol” Anlamı

Mukâtil’in *sebîl* kelimesini “yol” anlamında tevil ettiği âyetlere bakıldığında bu âyetlerde hakiki, gerçek yoldan bahsedilmektedir. Firavundan kaçan Hz. Musa’nın (a.s.) doğru bir yolu bulma talebi şöyle ifade edilmiştir:

وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَى رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ

“Medyen tarafına yöneldiğinde şöyle dedi: Umarım rabbim beni doğru yola iletir.”⁷⁵

Bu âyetle gerçek anlamıyla bir yol bulma duasında bulunmaktadır. Zira Musa (a.s.) Mısır’dan kaçarken Medyen şehrine gitmeyi planlamış ancak yolu bilmediği için böyle bir niyazda bulunmuştur. Bazı kaynaklarda bu duanın ardından kendisine yoldaş olup Medyen’e götüren birinin gönderildiği söylenmiştir.⁷⁶

Âyetle geçen *sebîl* kelimesinin Türkçeye çevirisinde “yol” ifadesi hakiki anlamında kullanılmış olacaktır. Çeviri yönünden bu vecih ile “Allah’a taat” veçhi benzer niteliktedir. Çünkü “Allah’a taat” veçhi de “yol” olarak çevrilmekte ve bununla mecazi anlamı kastedilmektedir. Mana bakımından farklı olsalar da tercüme hususunda benzerdirler. Aralarındaki sadece bu hakiki ve mecazi anlam farkından dolayı bu veçhi de zikretmek istedik.

3.7. “Hidayet” Anlamı

Mukâtil’in *sebîl* kelimesinin hidayet anlamında kullanıldığını söylediği yerlerden birisi Nisâ sûresinin 88’inci âyetidir. Âyet-i kerime şöyledir:

وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا

“Allah her kimi dalaletle saptırırsa onun için asla bir **yol** bulamayacaksın.”⁷⁷

Âyet-i kerimede Allah’ın dalaletle sürüklediği kimse için hiçbir yol bulunamayacağı ifade edilmiştir. Buradaki “yol” kelimesi Mukâtil’e göre mecazi olarak hidayet anlamındadır. Âyetle dalaletle mukabil sebil kelimesi zikredildiğinden bunun hidayet olarak çevirisi makuldür. Dolayısıyla “Allah’ın dalaletle soktuğu kimse için hiçbir hidayet yolu bulamazsın” şeklinde bir çeviri yapılabilir.

⁷⁵ el-Kasas 28/22.

⁷⁶ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd Muhyî’s-Sünne el-Begavî, *Me’âlimu’t-Tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420/1999), 3/528.

⁷⁷ En-Nisâ 4/88.

3. 8. "Hüccet" Anlamı

Mukâtil, *sebîl* kelimesinin hüccet, kanıt anlamında kullanıldığını da zikretmiştir. İlgili âyetlerden biri şudur:

وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا

"Allah kafirlere müminlerin üzerine bir *yol* vermeyecektir."⁷⁸

Nisâ suresinin 141'inci âyeti olan bu âyette münafıkların fırsat kolladıklarından, bir fetih meydana geldiğinde müminlerle beraber olduklarını ileri sürdükleri, kafirlerin galibiyetten bir nasibi olunca da kafirlere gidip onlara kol kanat verdiklerinden, onları müminlerden koruduklarından bahsedildiği söylenir. Ardından da âyet, yukarıda Arapçası paylaşılan cümleyle sonlanır. Bu cümlede Allah Teala kafirler için müminlere yönelik hiçbir suretle bir yol vermeyeceğini zikreder. Allah'ın kafirler için müminlere yönelik bir yol var etmeyeceği, ifadesi için, kıyamet gününde bu münafıkların yalancılıklarını Allah'ın ortaya koyacağı ve ellerinde tutunabilecekleri hiçbir hüccet bırakmayacağı söylenmiştir. Bunun dünyada gerçekleşen bir durum olması yorumu da yapılmış ve Allah'ın kafirleri bütünüyle müminlere galip kılmayacağını anlatıldığı belirtilmiştir.⁷⁹ Bu durumda *sebîl* kelimesi galibiyet ve zafer anlamına gelmiş olmaktadır.

İlk yorumun siyak açısından daha uygun olduğu söylenebilir. Zira Allah Teala "*Allah aranızda kıyamet günü hükmedecektir*" denildikten hemen sonra atıf harfiyle birlikte bir kullanımla ilgili ifade verilmiştir. Bu da kıyamet gününde küfürlerini gizleyen o münafıkların bütün dayanak ve delillerini kaybedeceklerini ve müminlerin karşısında yalancılıklarının ortaya çıkacağını gösterir. Böyle düşünüldüğünde âyetin şöyle çevirisi yapılabilir: "... ve Allah kafirler için Mü'minler aleyhine bir hüccet (kanıt) asla bırakmayacaktır."

Bu anlam üzerinden değerlendirdiğimizde Mukâtil'in *sebîl* kelimesi için hüccet manasını ayrı bir vecih olarak kitabında zikretmesi tefsir ve çeviri bakımından isabetli bir tercih olarak görülebilir.

3.9. "Düşmanlık" Anlamı

Sebîl kelimesinin düşmanlık anlamında kullanılmasına örnek olarak şu âyet zikredilmiştir:

وَلَمَنْ اِنتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ اِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ اُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ

"Zulme uğradığı için karşılık verenlere herhangi bir *yol* yoktur. Asıl *yol*, insanlara zulmedip yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlardır. Onlar için elem veren bir azap vardır."⁸⁰

Bu âyette iki defa zikredilen *sebîl* kelimesi, her birinde aynı anlamı taşımaktadır. İlk zikredildiği yerde nekra getirilen bu kelime, ikinci zikredildiği

⁷⁸ En-Nisâ 4/141.

⁷⁹ Ebu'l- Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Sellâme (Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999), 2/437.

⁸⁰ eş-Şûrâ 42/41-42.

verde marife getirilmek suretiyle ilk geçtiği yerdeki anlamını taşıdığı belirtilmiştir. Zulme uğrayan kimsenin hakkını araması, kendisini müdafaa etmesi yadigaranamaz. Böyle yapana da bu nedenle herhangi bir cezalandırma veya sorgulama yapılmaz. Âyetteki yol ile kastedilen “düşmanlık” değil, cezalandırma veya yargılamadır. Zira yeryüzünde zulmeden insanların cezalandırılması ve yargılanması düşmanlık değil adalettir. Yine hakkını arayan mağdurlara cezalandırma ya da yargılamada bulunulmayacağı mevzu bahsedilmektedir.⁸¹ Bu nedenle Mukâtil’in bu âyette geçen *sebîl* kelimelerini “düşmanlık” olarak yorumlaması çok isabetli gözükmemektedir. Anlatılanlar çerçevesinde âyetteki ilgili yerler şu şekilde tercüme edilebilir: “Zulme uğradıktan sonra karşılık verenlere herhangi bir yargılama söz konusu değildir. Yargılama ancak...”

3. 10. “Günah” Anlamı

Sebîl kelimesinin “günah” anlamında yorumlanan âyetlerden biri şudur:

لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Zayıflara, hastalara ve infak edecekleri bir şey bulamayanlara Allah ve Resulüne karşı samimi davrandıkları sürece bir sıkıntı yoktur. İhsan sahipleri üzerine bir **yol** yoktur. Allah çok bağışlayan ve merhamet edendir.”⁸²

Bu âyet-i kerime mazeretleri sebebiyle savaşa katılamayanlar için bir günah olmayacağını, onların mazur sayılacağını bildirmektedir.⁸³ Dolayısıyla “ihşan sahipleri üzerine bir yol yoktur.” ifadesindeki “yol” kelimesi günah anlamındadır. Bunu yol olarak Türkçeye yansıtmak âyetin anlaşılmasını güçleştirir. Mukâtil’in *sebîl* ismi için “günah” anlamını da bir vecih olarak kayda alması yerindedir. Çeviri metinlerine de kastedilen anlam olarak “günah yoktur” ifadesinin yazılması daha uygundur.

Sonuç

Kur’an’ın çevirisi sürecinde karşılaşılan problemler çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu alanda çalışılırken spesifik konuların derinlemesine incelenmesi problemin tespitinde büyük olanak sağlayacaktır. Bu nedenle bu çalışmada Kur’an tercümelerinde bir problem olarak gördüğümüz Kur’an kelimelerindeki vüçh ve nezâir verilerinin göz ardı edilmesinin tercümelere yansıyan bazı sakıncalarını ele almaya çalıştık. Öncelikle vüçh ve nezâir terimlerinin Türkçe yazılmış bazı tefsir usulü eserlerinde yanlış tanımlandığını tespit ettik. Doğru tanımı, bu alanda yazılmış ilk eser olan Mukâtil’in *el-Vüçh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eseri başta olmak üzere klasik kaynaklardan hareketle ortaya koyduk. Buna göre vüçh; bir kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılması, nezâir ise bir kelimenin farklı yerlerde aynı anlamda kullanılmasıdır. Nitekim Mukâtil’in eserinde de diğer klasik eserlerde de verilen örnekler bunu açıkça göstermiştir. Vüçh ve nezâir dikkate alınmadan bir kelimenin her geçtiği yerde Türkçeye aynı şekilde

⁸¹ Muhammed b. Ali b. Abdillâh eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 4/620.

⁸² et-Tevbe 9/91.

⁸³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/420.

çevrilmesinin Kur'an'ın doğru anlaşılmasında sorunlara yol açabileceğini gördük. İlgili yaklaşımın Türkçe açısından anlaşılması güç manalara kapı araladığını tespit ettik. Mukâtil'in *sebîl* kelimesi için zikrettiği vecihler özelinde ele aldığımız konuyu Türkçeye çeviri açısından 14 vecihten 10'a indirdik. Bazı vecihlerin, Türkçede anlaşılması bakımından "yol" şeklinde çevirisinde herhangi bir problem olmamaktadır. Ancak diğer vecihlerin "yol" şeklinde çevirisinde anlam kaymaları tespit ettiğimizden bunları örnekleriyle ve çeviri alternatifleriyle sunduk. Mukâtil'in ifade ettiği bazı vecihlerde farklı anlamların da verilebileceğini gördük. Sonuç olarak vücûh ve nezâir konusu müfessirlerin tevil ve tefsir ameliyeleriyle ortaya koydukları anlamlardır. Bu anlamların azaltılması veya çoğaltılması mümkün olduğu gibi alternatif manaların da buradakilerle yer değiştirmesi olağandır. Bu nedenle Kur'an çevirilerinde birçok anlam eksenine sahip kelimelerin olduğu düşünülmeli, bunları doğru anlamlandırmak için çalışmalı, başta vücûh ve nezâir kitapları olmak üzere tefsir literatürü taranarak kelimelere bağlamlarına uygun anlamlar takdir edilmelidir. Kur'an araştırmacıları için vücûh ve nezâir konusu Kur'an çevirileri açısından geniş bir saha sunacaktır. Türkiye'de yapılan meallerin bu açıdan incelenebileceği lisansüstü tezler yapılabileceği gibi bu çalışmada olduğu gibi belli kelimelerin ele alınıp Kur'an çevirisi açısından tetkik edildiği makaleler de yazılabilir.

Kaynakça

- Abdûlbaki, Muhammed Fuâd. *el-Mu`cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364/1945.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh. *Mu`cemu'l-furûku'l-luğaviyye*. thk. Beytullâh Beyât. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992.
- Atasözlere ve Deyimler Sözlüğü*. 19 Mart 2020. <https://sozluk.gov.tr>
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâlî*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2009.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd Muhî's-Sünne. *Me'âlimu't-Tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1983.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*. İstanbul: Risale Yayınları, 2008.
- Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed 'İvad Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2001.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Besâiru zevî't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-'azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393/1973.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrî. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.
- İşık, Şemsettin. "Kur'an-ı Kerim'de Matar Kelimesinin Anlam Alanı (Vücûh ve Nezâir Bağlamında)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 / 49 (Haziran 2020): 209-230.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984.

- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya. *Mekâyisü'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kesîr, Ebu'l- Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Sellâme. Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Se'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbî'l-hadîsi ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- Karadağ, Ahmet. "E-h-z Fiili ile Türevlerinin Kur'an-ı Kerîm'deki Anlamları ve Meâllere Yansımaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20 / 1 (Haziran 2020): 84-99. <https://doi.org/10.30627/cuilah.727780>
- Karagöz, Mustafa. "İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları". *Bilimname*, 2018 / 36 (Ekim 2018): 261-291. <https://doi.org/10.28949/bilimname.452138>
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kaya, Murat. "Kur'ân'da Vezn, Mîzân ve Mevzûn Kelimeleri -Vücûh ve Nezâir Bağlamında Bir İnceleme-". *Usul İslam Araştırmaları* 31 / 31 (Nisan 2019): 9-36.
- Kaya, Süleyman. "Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'an'da Te'vîl Kavramı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/4 (Aralık 2015), 922-945.
- Kaya, Süleyman. *Tahsîlû Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâselûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Vücûh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/141-143. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Dubai: Merkezü Cum'ati'l-Mâcid li's-Sekâfeti ve't-Türâs, 1426/2006.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Mealî Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî. 3. Basım, 1420/2000.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Abdillâh. *Fethu'l-Kadîr*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Şimşek, Ümit vd. *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriya et-Teymî. *et-Tesârifu li tefsîri'l-Kur'ân mimme'stebehet esmâuhû ve tasarrafet me'ânih*. thk. Hind Şelebî. Tunus: eş-Şeriketü't-Tûnusiyye, 1399/1979.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Kur'an-ı Kerîm Yüce Meâli*. İstanbul: Şenyıldız Yayınevi, 2010.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1376/1957.